

principem ac invictissimum Romanorum regum dominum, dominum Sicismondum(!) favente Deo spe(c)tans ipsum diadematis imperii coroneatum". Ennek ismeretében Beinhoff listáján már könnyűszerrel megtaláljuk 1245. oldalon a 16. sorszámmal Humelis, illetve 24. sorszámmal Tomasini név alatt.

A magyar kutatók számára is fontos az adatgyűjtés, amit nyilván tudnának is bővíteni. En-

nek tág tere van, hiszen a Zsigmond-kori oklevéltárat is mellőzve a Szerző a magyar szakirodalomból csak Mályusz Elemér monográfiájának német változatát és Székely György egy tanulmányát (Wallons et Italiens en Europe Centrale) idézi.

Veszprémy László

TÜDŐS S. KINGA

ERDÉLYI VÉDŐRENDSZEREK A XV-XVIII. SZÁZADBAN HÁROMSZÉKI TEMPLOMVÁRAK

(Püski Kiadó, Budapest, 1995. 230 o.)

Tüdős Simon Kinga, a román Nicolae Iorga Történettudományi Intézet tudományos munkatársa, az Erdélyben helytálló idősebb magyar történész-menedék példájából erőt merítve, több mint két évtizeden keresztül, konok kitarással gyűjtötte a háromszéki templomvárakra vonatkozó adatokat. A háromszéki (sepsiszentgyörgyi) születésű szerző szinte természet-szerűen kezdett érdeklődni a székely építészet e korábban figyelemre is alig méltott emlékei iránt. A háromszéki templomvárak úttörő monográfiájának kéziratával már 1983-ban elkészült, de kiadását akkor a cenzúra megakadályozta. A sors rossz tréfája, hogy mire a Püski Kiadó jóvoltából végre nyomtatásban is megjelenhetett, a Gyöngyössi János, Kerny Terézia, Sarudi Sebestyén József szerzőtrío jóval később írt Székelyföldi vártemplomok című ismeretterjesztő műve megelőzte. A kései megjelenés mégsem vált a monográfia kárára, mert a szerző beépítette könyvébe az elmúlt tíz év alatt folytatott demográfiai és művészettörténeti kutatásainak eredményeit, és a háromszéki templomerőségek építészettörténetét a XV-XVIII. századi székely történelembé ágyazta.

A templomépület védelem céljainak megfelelő erősítése nem az erdélyi építészet kizárólagos sajátja. Európa szinte valamennyi olyan vidékén fellelhető, már a kora középkortól kezdve, ahol a külső támadás veszélye hosszabb ideig fennállott. Franciaország déli és délkeleti részén az arabok ellen, északi vidékein az angolok ellen húzták falakat a templomok köré a VIII-IX. századtól. Számos szászországi

templom védelmére építettek védőfalat az eredforduló táján. Még később, a török terjeszkedés kezdetekor erősítették meg Szlavón- és Horvátország, valamint Moldva és Havasalföld templomerőségeit. Az erdélyi templomvárépítés kiváló oka is a fenyegető külső veszély volt. Az erdélyi templomvárak kezdetben a tatárok, később a török-tatár seregek, majd a XVI. század végétől a császári csapatok, s alkalmanként (Báthori Zsigmond, Báthori Gábor, II. Rákóczi György idején) a belső harcok előli menedékkül szolgáltak. Tüdős S. Kinga a monográfia első fejezetében az európai és az erdélyi párhuzamok áttekintése után tisztázza a templomerőség fogalmát és építészeti jegyek (alaprajz és építési technológia) alapján három típusát különíti el, ezek: a kerített templom, a templomvár és a templomerőd.

A második fejezet foglalkozik a háromszéki templomvárak típusaival, építészeti sajátosságaival. A hadtörténész számára ez a munkának a legizgalmasabb része, mert a szerző itt több hadtörténeti vonatkozású kérdést érint. Tüdős Simon Kinga számításai szerint a XI. századtól a XVII. századig mintegy 300 templomvár épült Erdélyben, ennek kb. egytizede a berecki (háromszéki) havasok alján, a mai Kovászna megye területén fekvő Háromszéken. Létrejöttüket a természetföldrajzi adottságok mellett a települések társadalmi berendezkedése és demográfiai viszonyai határozták meg. A szerző meggyőzően bizonyítja, hogy a templomvárak építése elsősorban a szabad székelység rétegével és a templomát fallal övező székely telepü-

lés lélekszámával hozható összefüggésbe. Pontosabban: egyenes arányosság van a templomvárak nagyságrendje és a szabadok rendjének a népességen belüli aránya, valamint a templomvárépítés és a településnépesség között. Azokban a helységekből, ahol a feudális függőségbe (zsellér-, jobbágysorba) jutottak aránya magasabb, ott az egyház épületét legtöbbször csak keskeny (70–80 cm) alapozású, épp emiatt alacsony kerítőfallal vették körül, mint például Bodokon, Kálnokon, Középjátsán, Páván, Kézdiabison, Gelencén, Esztelneken, vagy Sepsiszentkirályon. Ahol viszont a lakosság lélekszáma jelentősnek mondható (100–150 családfős települések), ott nagyobb méretű, egy, vagy több toronnyal ellátott falat, esetenként az olasz rendszer hatására (6-olasz) bástyákkal megerősített erődítéseket emeltek, mint Illyefalván és Árkoson.

Tüdös S. Kinga joggal hangsúlyozza, hogy a háromszéki templomvárak – bár némely vonásukban, pl. az olasz várépítési mód külső formáinak, a falakat díszítő reneszánsz pártázatoknak az átvételével a fejedelmi, főúri építkezések hatását tükrözik – a székely falvak és mezővárosok közösségének önjelétől jöttek létre. Azzal az állítással azonban már aligha lehet egyetérteni, hogy szervesen beilleszkednének egy török birodalom elleni védővonalba, hogy az erdélyi védőrendszer részét képeznék. Az elszigetelt székely kommunálisok, egymástól javarészt függetlenül, helyi igény szerint, saját oltalmukra hozták létre erősségeiket. Ahogyan a háromszéki községek egy 1571-es panaszlevelükben írják: „Miért peng az Háromszék az két oláh ország szélén vagyon, és gyakran törökök és oláhok miatt rablás esett, vadnak közöttök *maguk oltalmára épített erős kastélyok és cinteremek*, kiket nagy költséggel, puskákkal, szakállasokkal, porral, golyóbbissal valamennyire megerősítettek.” Ezeknek nem volt szerepük az erdélyi határvédelemben, nem voltak részei a török ellen vetett várrendszernek, amiként a XVII. század elején a török hódoltság területén önvédelemre szerveződött parasztvármegyék nagyobb településeiben található egyszerű védelmi berendezések (torlaszok, árkok, nota bene: fallal körülvett templomok) sem. Két, éppen a szerző által kiemelt tény bizonyítja ezt. 1. A lemhényi templomvár Rákóczi Zsigmond részéről történt megerősítéséről szóló bizonytalan utalást kivéve egyetlen adat sincs, amely az építkezések központi támogatására, egymással való rendszeresüléssel összekapcsolódására engedne következtetni. 2. Azokon a földrajzi pontokon, ahol a határvédelemnek, vagy a török elleni védelemnek a katonai szempontjai

ezt indokolnák (például a Feketeügy és az Olt folyók völgyében haladó hadi utak mentén, valamint Erdély két kulcsfontosságú kapujának: az Ojtozi- és a Bodza-szorosnak a közelében), egyetlen megerősített templom sem található.

Tüdös S. Kinga nagy figyelmet szentel a templomvárak fegyverzetéről, az ott folytatott had-viselésről fennmaradt szórványos adatoknak. A faluközösségek részletesen szabályozták templomaik védelmét békeidőben és veszély esetén, s rendszabályaikat írásba is foglalták. Ezekből rendkívül érdekes kép bontakozik ki egy katonailag szervezett társadalom önvédelméről.

A könyv második fejezete végül az építkezésekben részt vállaló patrónusok, mecénások, mesterek és művészek számba vételével zárul. Javarészt nekik köszönhető a háromszéki (erdélyi) templomvárak szerkezeti megoldásainak gazdag formátára, építészeti külsejük tájegységekhez, helyi művészeti hagyományokhoz, anyagi feltételekhez alkalmazkodó sokszínű arculata, amely sajátos erdélyi színben tűnteti fel őket.

A monográfia harmadik fejezetében kapott helyet a 31 háromszéki templomvár műemlékleírása, Albis tornyos templomváráról Zalán kerített templomáig. Tüdös Kinga az okleveles és elbeszélő források széles körére, a korábbi szakirodalomra, a régészeti feltárások és restaurálások eredményeire, valamint saját helyszíni terepbejárásainak tapasztalataira támaszkodva magabiztosan jelöli ki az egyes építmények keletkezési idejét, stílusát, s nem egy ma már nem is látható védőművet rekonstruál. Műemlékleírásainak középpontjában az erődítés építészettörténete áll, ám minden esetben kitér a templomvár magvát képező templomépület leírására, tárgyalja a földrajzi fekvést, az építő székely faluközösség társadalmi-demográfiai viszonyait, az életét befolyásoló történelmi eseményeket. A szemléltetést szolgáló gazdag illusztrációs anyag (alaprakcok, korabeli ábrázolások, archív felvételek és a napjaink állapotát megőrkítő fényképek) révén munkája a nagyközönség számára is színes, érzékletes képet ad a székely építészetről ezen emlékeiről.

Mindazt a rengeteg tudnivalót, amely monográfiájában szétszórva található a háromszéki templomvárak adományozóiról, mecénásairól, építőmestereiről, művészeiről, az építkezések időrendjéről, a szerző a kötet végén Adattárban foglalja össze.

Tüdös Simon Kinga az erdélyi történelemkutatás új útjain járva a templomvárépítést a művelődéstörténet részének tekinti, s emlékei mögé fölrajzolja a korabeli ember tudását és iz-

lését, észjárását és szükségleteit. Anyagismere-
tének és sokoldalú feldolgozásának köszön-
hetően monográfiája hasznos kézikönyve lesz a
székely (templom)építészettel foglalkozó szak-
embereknek, de a katonailag szervezett székely

társadalom önvédelmének bemutatásával a
hadtörténészeknek is tanulságokkal szolgál.

Hausner Gábor

HANS-JOACHIM TORKE (HG.)

DIE RUSSISCHEN ZAREN 1547–1917

(Verlag C.H. Beck, München, 1995. 406 o.)

Kormányzattörténet, archontológia, életrajz –
így lehet jellemezni a Hans-Joachim Torke szer-
kesztésében megjelent, az orosz cárokról szóló
munkát. A kötet azonban ennél is többet tartal-
maz. A cárok személyén és uralkodásán túl
Oroszország egész történetét 1547 és 1917 kö-
zött; tehát 370 évnyi időszakot ölel fel. Ez a
hosszú korszak az orosz államhatalom kialaku-
lásánál periódusa; kelet-európai, európai majd
világhatalommá válásának története. Ezt a fo-
lyamatot a szerkesztő és munkatársi gárdája az
egyes uralkodók hatalmi politikáján keresztül
mutatják be, különös tekintettel az egyes cárok
személyiségére. Az orosz történetírásban az
utolsó fél évszázadban a személyiség szerepe
nem kapott megfelelő értékelést. Nemcsak
Oroszországban. Magyarországon sem történt
meg a történetírásban az uralkodók megfelelő
méltatása, lélektani portréjuk elkészítése. Ná-
lunk e téren szinte az egyetlen kivételt
Dümmerth Dezsőnek az Árpádok, az Anjouk és
a Hunyadiak pszichikai jellemképét felvázoló,
élénk visszhangot is keltő munkássága jelentet-
te. Éppen Dümmerth műveinek sikere mutatja,
hogy az ilyen irányú történelmi munkák iránt
nagy az érdeklődés. Nyugaton, ahol a személyi-
ség történelmi jelentőségét a historiográfia ko-
molyan nem vitatta, az elmúlt több mint félév-
század alatt számos biográfia került kiadásra,
uralkodókról és államférfiakról. Ezek legna-
gyobb része azonban egy, vagy legfeljebb két
szerző műve.

Torque munkájának az ad különös érdekessé-
get, módszertanilag is, hogy tíz történész tanul-
mányaiból áll össze – észrevehetően többé-
kevésbé egységes szempontok alapján. A
szerkesztőn kívül, aki a berlini Freie Universitát
kelet-európai történelemtanára, a többi szerzők
is nevesek. Frank Kämpfer, Helmut Neubauer,
Erich Donnert, Aristide Fenster, Mark Raeff,
Alexander Fischer, Hans-Jobst Krauthelm,

Nikolaus Katzer és Heinz-Dietrich Löwe írtak
egy, vagy több fejezetet, vázolták fel egy, vagy
több cár politikai és magánemberi arculatát.

Torque a bevezető tanulmányban hangsúlyoz-
za, hogy a „caesar” szóból eredő „cár” megjelölés
voltaképpen nem egészen pontos. Cárok
ugyanis csak 1721-ig uralkodtak Orosz-
országban, azóta az államforma császárság volt;
csak a nép nyelvében maradt meg az uralkodó
régii – 1474-től használt – címe, melyet, Bizánc
bukása után, III. Iván moszkvai nagyfejedelem
használt államfőként először. A császárság kor-
szakában a cár megjelölés csak járulékos cím
volt, de ez lett a közkeletű.

A tárgyalt periódus IV. vagy Rettenetes Iván-
nal kezdődik, akit 1547-ben koronáztak meg
cárrá. Még az ősi Rurikida dinasztia tagja volt, őt
elmebeteg fia követte; aztán négy különböző
cár és ellencár következett, majd 1613-tól a
Romanov és 1762-től a Romanov-Holstein-
Gottorp ház uralkodott a területben egyre ki-
terjedő Oroszországban.

A periódushatár némileg – a kezdetet tekintve
– kissé önkényesnek is tűnik. Ezt azonban a
könyv félreérthetetlen tendenciája sugallja. A
cél ugyanis az orosz autokrácia bemutatása 25
uralkodó és régens uralmának példáján. Az
orosz autokrácia abban különbözik szerzők
szerint a nyugat-európai abszolutizmustól, hogy
igazi rendek híján az uralom teljesen korlátlan s
ezért megújulásra, reformokra sem igazán ké-
pes.

Itt van éppen a könyv gyenge pontja. Tipikus
a nyugati szemléletnek az orosz viszonyokra
való alkalmazása. Valójában Oroszország uralmi
szerkezetének megértése nyugati történész
számára nagyon nehéz, főként azért, mert az
ortodox egyházi, szláv és finnugor etnikai és
társadalmi adottságok, a steppei népek változó
történelmi nyomása nélkül Oroszország törté-
nelme nem érthető meg. A feltétel nélküli en-